

Міністерство освіти і науки України

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»

Кафедра Краєзнавчо-туристичної роботи, соціальних і гуманітарних наук

До захисту допущено кафедрою краєзнавчо-туристичної роботи, соціальних і гуманітарних наук протокол № 11 від 12.06.2026 р.

В.о. завідувача кафедри Гельс Ірина ЩЕРБИНА

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Здобувачки першого бакалаврського рівня вищої освіти

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У XX СТОЛІТТІ: ВІД РОЗСТРІЛЯНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ДО ДИСИДЕНТСТВА

Спеціальність 032 Історія та археологія

Освітня програма Краєзнавчо-туристична робота

Здобувачка Сив Дар'я СИВЕЄВА

Науковий керівник Гельс Ірина ЩЕРБИНА

Харків - 2026

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»
Кафедра краєзнавчо-туристичної роботи соціальних і гуманітарних наук

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

В.о. завідувача кафедри
Ірина ЩЕРБИНА

«13» лютого 2026 року

ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ

Здобувачу першого бакалаврського рівня освіти

Дар'ї СИВЕЄВІЙ

Спеціальність 032 Історія та археологія

Освітня програма Краєзнавчо-туристична робота

1. Тема роботи: УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У ХХ СТОЛІТТІ: ВІД РОЗСТРІЛЯНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ДО ДИСИДЕНТСТВА

керівник роботи Щербина Ірина Володимирівна, канд.іст.наук, доцент
затверджені наказом по Університету від «15» грудня 2025 року № 4801-5/4400

2. Строк подання здобувачем роботи: «29» травня 2026 року.

3. Вихідні дані до роботи:

Мета роботи – комплексний огляд та аналіз проблем української інтелігенції ХХ століття та їх еволюцію від «Розстріляного відродження» до дисидентства. А також визначити яка роль інакодумців у надбанні нації самосвідомості, культурної тяглості та боротьби за свободу в різних її проявів.

Об'єкт дослідження – українська інтелігенція ХХ століття як яскраве соціально-культурне та історичне явище.

Предмет дослідження – їх суспільна роль, світогляд, форми діяльності та боротьба проти гнітючої радянської влади..

4. Перелік питань, які потрібно розробити:

Вступ

Розділ 1. Історичний та соціокультурний феномен української інтелігенції.

Розділ 2. Розстріляне відродження як фундамент інтелектуального піднесення.

Розділ 3. Шістдесятники та дисидентський рух в Україні як прояв опору тоталітарному режиму.

Висновки

Список використаних джерел та літератури

5. План роботи

№ з/п	Назва етапів роботи	Термін виконання	Позначки керівника
1	Вступ	02.03.2026	
2	Розділ 1. Історичний та соціокультурний феномен української інтелігенції.	23.03.2026	
3	Розділ 2. Розстріляне відродження як фундамент інтелектуального піднесення.	13.04.2026	
4	Розділ 3. Шістдесятники та дисидентський рух в Україні як прояв опору тоталітарному режиму.	04.05.2026	
5	Висновки	20.05.2026	
6	Список використаних джерел та літератури	22.05.2026	
7	Оформлення кваліфікаційної роботи	27.05.2026	

6. Дата видачі завдання: «16» лютого 2026 року

Здобувачка вищої освіти

Дар'я СІВЕЄВА

Керівник роботи

Ірина ЩЕРБИНА

АНОТАЦІЯ

У кваліфікаційній роботі досліджено українську інтелігенцію ХХ століття як важливий історичний та соціокультурний феномен. Проаналізовано процес формування й розвиток генерацій української інтелектуальної еліти в умовах радянського тоталітарного режиму.

Розглянуто історичні та культурні підвалини виникнення «Розстріляного відродження» становлення репресивної політики щодо української творчої еліти. Охарактеризовано шістдесятництво як суспільно-культурне явище та досліджено особливості дисидентського руху в Україні у 1960–1980-х рр.. Визначено, що українська інтелігенція ХХ століття стала провідником національного спротиву, духовного відродження та збереження культурної спадщини українського народу.

Ключові слова: українська інтелігенція, розстріляне відродження, шістдесятники, дисидентський рух, репресії, національна свідомість.

ABSTRACT

In this qualification thesis, the Ukrainian intelligentsia of the twentieth century is studied as an important historical and socio-cultural phenomenon. The processes of formation and development of generations of the Ukrainian intellectual elite under the conditions of the Soviet totalitarian regime are analyzed.

The historical and cultural foundations of the emergence of the “Executed Renaissance” are examined, along with the establishment of repressive policies toward the Ukrainian creative elite. The Sixtiers movement is characterized as a socio-cultural phenomenon, and the specific features of the dissident movement in Ukraine during the 1960s–1980s are explored. It is determined that the Ukrainian intelligentsia of the twentieth century became a driving force of

national resistance, spiritual revival, and the preservation of the cultural heritage of the Ukrainian people.

Keywords: Ukrainian intelligentsia, Executed Renaissance, Sixtiers, dissident movement, repressions, national consciousness.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНИЙ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ.....	9
1.1 Поняття «інтелігенції» в українському контексті.....	9
1.2 Історіографія формування та розвитку української інтелігенції.....	11
РОЗДІЛ 2. РОЗСТРІЛЯНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ЯК ФУНДАМЕНТ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПІДНЕСЕННЯ.....	16
2.1 Історичні та культурні підвалини «Розстріляного відродження».....	16
2.2 Провідні представники Розстріляного Відродження.....	20
2.3 Репресивна політика радянської влади проти «Розстріляного відродження».....	27

РОЗДІЛ 3. ШІСТДЕСЯТНИКИ ТА ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ ЯК ПРОЯВ ОПОРУ ТОТАЛІТАРНОМУ РЕЖИМУ.....	32
3.1 Шістдесятництво як суспільне явище.....	32
3.2 Дисидентський рух в Україні.....	37
3.3 Засоби репресій та методи обмеження свободи, слова та думки в Україні.....	43
ВИСНОВКИ.....	48
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	52

ВСТУП

Актуальність дослідження. В умовах складного періоду для України зараз як ніколи важливо переосмислити наше минуле надбання та згадати ті великі постаті, які своїми жертвами здобули культурне визнання й, найголовніше, незалежність країни. Частіше за все, чуючи слово «інтелігенція» його інтерпретують за звичайною термінологією, уявляючи осіб, які мають достатньо знань, порівняно з іншими. Проте саме українська інтелігенція ХХ століття є фундаментом для формації

національної самосвідомості, культурного піднесення та політичного зростання українського суспільства. Громадські діячі, письменники, науковці, митці є тою інтелектуальною елітою, що стала носієм ідеї національного відродження, культурного спротиву та боротьби за духовну й політичну свободу в умовах радянського режиму. Та попри розквіт різних сфер громадського життя XX століття стало періодом жорстоких випробувань які містили масові репресії, моральне переслідування, ідеологічного тиску та фізичного знищення. Особливістю цього багаторічного руху була боротьба за рівноправне та законне існування національних проявів та загалом інтересів, а також сильний та нестримний спротив проти агресивної політики радянської влади. Щоб здобути свою омріяну незалежність, Україна пережила довгі, криваві роки.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є комплексний огляд та аналіз проблем української інтелігенції XX століття та їх еволюцію від «Розстріляного відродження» до дисидентства. А також визначити яка роль інакодумців у надбанні нації самосвідомості, культурної тяглості та боротьби за свободу в різних її проявів.

Для ефективного досягнення мети дипломної роботи передбачається розв'язання наступних завдань:

- висвітлити історичні умови української інтелігенції XX століття;
- проаналізувати культурний та загальний внесок «розстріляного відродження»;
- охарактеризувати світоглядні та творчі особливості покоління шістдесятників;
- дослідити становлення та діяльність дисидентського руху в Україні;
- з'ясувати роль української інтелігенції у збереженні національної пам'яті та формації ідей незалежності;
- розкрити наслідки радянських репресій на українську інтелігенцію.

Об'єктом дослідження є українська інтелігенція XX століття як яскраве соціально-культурне та історичне явище.

Предметом дослідження є їх суспільна роль, світогляд, форми діяльності та боротьба проти гнітючої радянської влади.

Хронологічні межі охоплюють період від кінця 1920-х рр. до 1980-х рр.

Територіальні межі: Українська Радянська Соціалістична Республіка.

Методологічну основу роботи головним чином складають принципи історизму, науковості, об'єктивності та системності, що допоможуть розглянути українську інтелігенцію як багатшарове соціокультурне явище у вирі тогочасних суспільно-політичних змін. До дослідження також залучений комплекс наукових та спеціально-історичних методів. Серед них є метод аналізу, який використовується для виокремлення основних етапів становлення та розвитку інакодумців різних поколінь, визначення форм діяльності. Історико-хронологічний метод застосовується з метою більш точного відтворення послідовності формації та еволюції творчої еліти від «Розстріляного відродження» до дисидентського руху. Важливим буде і проблемно-історичний підхід, що дозволить зосередитися на пунктах діяльності в умовах тоталітаризму. З порівняльно-історичним методом можна зіставити світогляди, прояви культурних активностей та громадських позицій різних поколінь в ланці репресованої української інтелігенції. Для глибшого пізнання та осмислення теми необхідно використати біографічний метод, що через призму огляду та аналізу життєвого та творчого шляху різних представників епохи дасть нам повну картину обставин. Контент-аналіз застосовується під час опрацювання літературних, біографічних, публіцистичних й правових текстів з метою пошуку ідейних засад та цінностей середовища, що досліджується.

Елементи наукової новизни цього дослідження полягає у комплексному підході до вивчення української інтелігенції ХХ ст. як унікального історичного феномену, який розглядається в еволюції від «Розстріляного відродження» і до дисидентського руху 1960–1980-х рр. Перевага цього дослідження на противагу іншим міститься у тому, що воно охоплює не тільки класичне вивчення певного періоду або персоналій, але й здійснено спробу безперервно простежити та показати трансформацію інакодумців в різних часових відрізках та умовах.

Практичне значення кваліфікаційної роботи полягає у можливості використання матеріалів як додаткову джерельну або аналітичну базу для написання рефератів, курсових та кваліфікаційних робіт, пов'язаних із вивченням української інтелігенції або конкретних її форм, як наприклад «Розстріляне відродження», шістдесятники та дисидентський рух в Україні. Окремі положення з цього дослідження може бути використане для розробки просвітницьких програм, підготовки тематичних виступів та планування заходів присвячених українській інтелігенції ХХ ст. або певним її проявам.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИЧНИЙ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ.

1.1 Поняття «інтелігенції» в українському контексті

Зазвичай термін *intelligentsia* в нашому розумінні пов'язується з групою людей, які професійно займаються розумовою (інтелектуальною) працею та мають високий рівень освіти, культури й свідомості. У ширшому сенсі інтелігенція відіграє важливу роль у формуванні суспільних цінностей, розвитку науки, культури й демократії. Для України цей термін набуває іншого, особливого, значення. Українська інтелігенція була ключовою силою, що виконувала широкий спектр функцій: сприяла розвитку української мови, культури та освіти, формуванню й збереженню історичної пам'яті, а також підтримувала ідеї політичного самоврядування.

У роботі «Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.» Б. Кравченко зазначав: «Активна роль місцевих еліт, наявність організованого населення й інфраструктур національного життя, толерованих центральною владою, є, на наш погляд, одним з найважливіших елементів, що сприяють появі національної свідомості» [19, с.15].

Загалом, в Україні поняття «інтелігенція» належить до категорії, що мають історико-культурний контекст. Раннє формування цього явища почалося ще у ХІХ ст., коли країна потопала в імперських обмеженнях та нав'язливої русифікації. Відсутність власної державності давалася взнаки інтелігенції, бо без неї вони, по-суті, не могли спиратись на національні інституції, отже змушені були діяти лише в культурологічному просторі. Національне піднесення народів не тільки України, а й Європи вже у наступному столітті шукало щілину для виходу державотворчих амбіцій недержавних націй, що натомість спонукало до докорінних змін на мапі світу. Наслідок такого нестримного потоку є відчутним і досі, бо його засвідчує поява новітніх державних утворень. Також, досить показовим, хоча й не так очевидним, є й майбутня суверенізація України.

Але й простежуються сумні наслідки бездержавності та русифікації. Наприклад, за спогадами Є. Чикаленка, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у Києві було всього вісім родин інтелігентів, які, попри заборони і зневаги,

розмовляли українською: Антоновичі, Грінченки, Косачі, Лисенки, Луценки, Старицькі, Шульгіни і його власна. Декілька заможних меценатів, які, подібно до Є. Чикаленка, профінансовували українські видання й надавали матеріальну допомогу українським культурним і науковим інституціям [49].

Суттєвим переломним моментом для української інтелігенції вважається 20-30-ті роки XX ст. Початок масових репресій, надзвичайний контроль з боку радянської влади та підконтрольних їй силових структур, боротьба за життя, обмеження свободи, каральна психіатрія, насильницька відмова від власних переконань – усе це стало буденністю для їх представників. Відомо, що більшовики вбачали в цих людях носіїв ненависних їм демократичних ідей та вважали їх серйозною ідеологічною опозицією, яка не повинна існувати в радянській системі.

Свідченням високої моральності інтелігенції є те, що ця інтелектуальна еліта формувалась не лише суто у професійному або творчому колі, а й за ідеологічною ознакою. Тобто представників об'єднувала не тільки належність до якоїсь сфери діяльності, а ще й спільний світогляд та бажання усвідомлення відповідальності за долю нації.

Українська історикиня О. Коляструк описувала: «Формування особистості інтелігента відбувається впродовж усього життя. Тим самим інтелігент є результатом сплетення цілої низки складних єдностей; його індивідуальність, у кінцевому підсумку, зводиться до певного співвідношення об'єктивних творчих, побутових і соціальних сил, що брали участь у її творенні. Дослідити ці сили, навчитися розбиратися в них, уміти бачити, як вони тиснуть на творчість інтелігента, знати закономірності цих процесів у реальному втіленні, а не абстрагованому із суспільних відносин і спостерігати живу еволюцію інтелігенції в суспільстві – ось завдання, до яких підійшла сучасна історична наука та які мають розкрити зміст поняття «інтелігент» і самий сенс виконуваної ним у суспільстві роботи» [18, с.162-163].

Отже, на наш погляд, безперечним фактом є те, що термін «інтелігенція» в українському контексті має глибокий зміст і це не просто про поверховий освічений прошарок суспільства. Український інтелігент не закінчується лише на тому, що має вищу освіту та є представником, наприклад, творчої професії. Ця особа має власну чітку громадянську позицію, наділена гострим критичним мисленням, бачить ширше за нав'язану ідеологію та здатна робити свій моральний й нелегкий вибір. У такому контексті «інтелігенція» передбачає поєднання компетентності в професійній сфері та відповідальності за суспільні процеси. Часто такий принцип ми асоціюємо з жертівністю, готовністю відстоювати власну ідею та свободу навіть під загрозою її позбавлення чи ще гірше – смерті.

1.2. Історіографія формування та розвитку української інтелігенції

В. Литвин починав свою фундаментальну працю «Політична арена України. Дійові особи та виконавці» наступними словами, які дуже влучно описують ситуацію навколо історіографії української інтелігенції: «Історична практика підтверджує, що в переломні для суспільства періоди його розвиток значно пришвидшується. Дні у цей час варті років, роки — десятиріч. Вони вміщують велику кількість визначних подій, ущільнених та спресованих як ніколи, визначають суспільний поступ на певні історичні відрізки або, щонайменше, накладають на них істотний відбиток. А тому, зрозуміло, згодом перетворюються на своєрідну "Мекку" для дослідників.»[23, с. 4]. З цими словами, особливо в контексті теми цієї роботи, просто неможливо не погодитись.

Загалом, вивчення та дослідження теми української інтелігенції та її форм формувалось поступово, але точно та майстерно відображаючи політичні зміни та ідеологічні засади. Також можна говорити про те, що вивчення даної проблеми не було рівномірним за хронологічною шкалою. Відбувалось це через те, що у радянські часи подібні теми підлягали нищівній цензурі, навіть в часи так званої «лібералізації». Таке втручання сильно впливало на кількість

досліджень та якість їх інтерпретацій. Уже наприкінці ХХ століття стає більш можливим та доступним комплексне дослідження заборонених тем, зокрема і про українську інтелігенцію, без нав'язаної ідеології та жорсткої цензури.

Відомий історик, який є фахівцем з даної проблематики, Г. Касьянов у своєму дослідженні «Незгодні: українська інтелігенція в русі опору» описував, що «...ця проблема ще не висвітлювалась істориками в Україні. Займатися нею начебто ніхто не забороняв, але зрозуміло, що в умовах коли рух опору був об'єктом уваги головним чином репресивно-каральних органів, питання про його вивчення просто не стояло. Натомість у західному світі й поза межами України інтерес до цього явища був досить великий. У першу чергу ним цікавились політично активна українська діаспора. На Заході друкувались твори самвидаву, статті про шістдесятників, про репресії проти учасників руху опору тощо...Події в русі опору висвітлювались в передачах українських редакцій радіо «Свобода», «Голос Америки». У більшості випадків це була або політична публіцистика, або виклад хронології, або літературознавчі огляди. Науково-аналітичних праць було обмаль» [17, с.6].

Проблема політичних репресій проти інтелігенції також аналізується у колективній праці «Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки» авторами якої є Г. Касьянов, В. Даниленко та С. Кульчицький [8].

Дослідниця Я. Примаченко у своїй роботі «Українська художня інтелігенція 1920-х рр. як історіографічне явище: проблеми методології дослідження» вказувала: «Серед комплексних досліджень, присвячених історії української художньої інтелігенції 1920-х рр., варто відзначити праці М. Борисенка, Т. Комаренко, В. Масненка, О. Тарапон, М. Шипович. Усі ці дослідники досить детально показали основні напрями політики радянської влади щодо літературно-мистецької інтелігенції» [31, с.191].

Великий вклад у дослідження теми української інтелігенції та політичних репресій зробив відомий історик О. Бажан. Його роботи допомагають заглибитись у дану тематику та краще її осмислити. О. Бажан виділив основні

проблеми дослідження дисидентського руху, серед яких з'ясування питання співвідношення дисидентства і національно-визвольного руху в цілому. Історик наголошував на тому, що окремого відзначення заслуговують хроніки опозиційних рухів в СРСР[2].

У працях таких авторів, як В. Очеретянко [29], Г. Вербіленко [7] та В. Пристайко [33-34] розглядаються ідеологічні причини переслідування інтелігенції каральними органами.

Розвиток опозиційної ідеї та її зародження в є провідною темою в монографії «Інакомислення в Україні» Ю. Курносова [22].

Також неможливо не згадати історика В. Захарова, чия монографія «Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)» створена на основі великої кількості документів і матеріалів другої половини ХХ ст., зібрані старанною працею Харківської правозахисної групи. В цій роботі він описував: «У публіцистичних, правозахисних працях дисидентів можна простежити поступовий розвиток осмислення та концептуального оформлення, проблем радянського тоталітаризму й антитоталітарного руху. Такі роботи є одночасно і літературою, і джерелами до вивчення дисидентства. До них відносяться: «Лихо з розуму» В'ячеслава Чорновола, «Грані культури» Івана Геля, «Українські силуети» Михайла Хейфеца, «Право жити» Юрія Бадзьо та багато, багато інших. Частина цих праць написана ще на волі, частина – за ґратами, а частина – спогади і мемуари, написані в наші часи. Більшість дисидентів, особливо під час відбування покарань, бралася за перо, проявляючи при цьому неабияку винахідливість і мужність. Їхні праці виходили на території Радянського Союзу в самвидаві і видавалися за кордоном (тамвидав)»[13].

Звідси постає факт, що основним та надійним джерелом інформації є самі представники української інтелектуальної еліти ХХ століття. У рядках зі вступу до книги В. Куліша «Слово про будинок «Слово»», де проходили знакові події для інтелігенції зазначено: «Сталінський терор, внаслідок якого згинула більшість мешканців будинку „Слова“, у хвилях якого затонув корабель

української літератури тієї доби, цей терор, проходячи крізь призму авторової свідомості, виявлявся в тому, що люди зникали і вже не повертались» [20, с. 6].

"З часів неволі" дисидента Л. Лук'яненка - це особисті, правдиві спогади про концтабірне життя політв'язнів-друзів і просто знайомих автора, адміністрацію, режим ув'язнення, роздуми про долю України та розмірковування над методами боротьби за її незалежність. А також безупинне протистояння намаганням адміністрації зламати політв'язнів і примусити до зради [24].

Неоцінений вклад для історіографії питання про українську інтелектуальну еліту зробила українська діаспора. Її представники постійно писали та висвітлювали про всі відомі їм злочини, які коїла радянська влада проти незгодних. Описувались численні катування, фальсифікації справ та загалом репресії. За кордоном активно друкуються праці самвидаву, статті про інакодумців. При цьому найбільш помітними жанрами були політична публіцистика та літературна критика. Величезну роль у цьому відігравали такі часописи, як «Сучасність» [42], пресова служба Української Головної Визвольної Ради (УГВР), «Смолоскип» [40], Центральна Українська Інформаційна Служба та ін.

Вивчення подібних історичних явищ неможливі без залучення справжніх архівних документів, які показово описують репресивну поведінку та злочини проти інакодумців вчинені радянською владою та їх каральними структурами. Архіви НКВД, КДБ, ДПУ відкривались також далеко не одразу. Наприклад, що стосується періоду до 1991, то документи подібних каральних органів знаходились під грифом «цілком таємно» і не виходили за межі цих установ. Доступ до таких матеріалів для публічного простору був загалом неможливий. І тільки після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. почався процес часткового відкриття архівів. Для дослідження постали окремі фонди вже колишнього КДБ УРСР, але тільки за спеціальним дозволами. Твердженням

чого може слугувати закон «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» [36].

Масштабні зміни розпочалися після Революція Гідності, коли особливо актуальним стало питання розширення політики декомунізації. Уже 9 квітня 2015 року Верховна Рада України ухвалила закон «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» [34], який набрав чинності 21 травня. Документ передбачав повне відкриття архівів радянських каральних органів, заборону їх повторного засекречення, а також гарантував кожному громадянину з паспортом право вільно ознайомлюватися з цими матеріалами.

Український історик Ю. Шаповал також зробив значний внесок у вивчення тематики «Розстріляного відродження» та загалом тем дотичних до української інтелігенції завдяки документальній розвідці, що включала архівні документи та свідчення. У своїх працях він розглянув механізми політичних репресій та протидію інакодумців тоталітарному режимові [51].

Літературознавець та публіцист Ю. Лавриненко, який досліджував події пов'язані з «Розстріляним відродженням» дав свій коментар, щодо проблематики вивчення теми: «Матеріали, з яких робився добір до антології, після 1933 року знищені та усунені з життя (не тільки в СРСР, а й з публічних бібліотек столиць Заходу) так ґрунтовно, що розшукувати їх тепер так само трудно, як розкопувати пам'ятки в Помпеї після засипання її лавиною Везувія. Досить сказати, що частина вміщеного матеріалу взята з рукописних копій, що їх зробили і зберегли собі колись окремі люди. Потрібні роки розшуків, досліджень, потрібні інші загальні обставини: в СРСР і в світі, щоб можна було скласти цю антологію так, як хочеться» [36, с.9].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що для історіографії про українську інтелігенцію шлях був досить не легким. Вона пройшла певну еволюцію від розвідок через ідеологізовані радянські інтерпретації до ґрунтового та прискіпливого аналізу. Через відкриття архівів і вивчення окремих матеріалів та

свідчень в них історики можуть відтворити масштаби репресій та аналізувати механізм функціонування тоталітарної системи і її органів. Такі умови сприяють для утворення нового та більш точного бачення української інтелігенції XX ст.

РОЗДІЛ 2

«РОЗСТРІЛЯНЕ ВІДРОДЖЕННЯ» ЯК ФУНДАМЕНТ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПІДНЕСЕННЯ

2.1. Історичні та культурні підвалини «Розстріляного відродження»

«Розстріляне відродження» — це одна з найтрагічніших та найкривавіших сторінок української культури та життя 1920–1930-х років, що містить багато особистого болю представників, зламані долі та безкарність радянського режиму. У цей період митці, письменники, поети, драматурги, режисери і науковці лише прагнули відроджувати українську культуру, насичувати новим мистецтвом, що відображало би національну ідентичність, шукали свободи та новаторства. Молоде покоління

інтелігенції сміливо експериментувало з формами, стилями, ідеями, мріяло про вільну Україну, і це стало основою українського культурного Відродження. Варто наголосити, що лише за одне десятиліття українська культура зуміла надолужити трьохсотрічне відставання й на певний час навіть перевершити вплив інших культур, зокрема й так званої «великої» російської.

Якщо заглибитись у проблему здалеку, перебіг Першої світової війни 1914-1918 рр. та її наслідки створили підґрунтя для утиску або й знищення певних народів. У більшовиків була своя стратегія. Перша їх перемога на теренах України відбулась, коли за допомогою загонів ГПУ (в Україні ДПУ – Державне політичне управління) та Червоної армії вони змогли придушити антибільшовицький опір та закріпити свою владу. Історик С. Кульчицький зазначав: «У «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» В. Ленін повідомляв, що громадяни України мають обрати делегатів IV Всеукраїнського з'їзду рад, які цілком вільно визначатимуть державний статус радянської республіки. Та наскільки вільними могли бути вибори, здійснювані в країні, яку заповонила Червона армія?» [21, с. 161].

Поступово Москва монополізувала у свої руки контроль за всіма сферами життя. У цьому списку опинилась і культура, в якій більшовики вбачали потужний рупор для пропаганди. Насильницька «Культурна революція» почалася з намагання змінити наше суспільство. Хоча сама ідея цієї політики мала позитивні риси, зокрема, масова ліквідація неписьменності, створення державних шкіл, доступних для робітників і селян, але загалом вона проходила досить жорстоко, знищуючи національні традиції та застосовували репресії проти діячів культури, які прагнули зберегти власну національну самобутність.

Однією з найважливіших подій, яку прийнято вважати каталізатором і з якої почалась історія «Розстріляного відродження», стала політика «коренізації» (в Україні – «українізація»), що була затверджена у квітні 1923 р. XII з'їздом РКП(б). Ця політика, як зазначено в монографії «"Українізація" 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки.», була зумовлена наступними чинниками: «Зіткнувшись із безпрецедентними труднощами у внутрішній політиці і з падінням престижу інтернаціональних цінностей, правляча комуністична партія змушена була вдатися до лібералізаційних заходів у національній сфері, зокрема до "коренізації" партійних, радянських, профспілкових апаратів. Національну реформу стимулювала хвороба В. Леніна, яка загострила боротьбу за владу у "верхах"» [44, с.35]. Тогочасний голова першого радянського українського уряду М. Скрипник, докладав значних зусиль для відновлення українського правопису (за його ініціативи був створений так званий "харківський правопис" або ж "скрипниківка"), друку україномовних книг та розвитку українського театру.

Загалом, така політика була запроваджена для показової демонстрації, як новий комуністичний уряд більш лояльний до місцевого населення, аніж царський. Українська інтелігенція вбачала в цьому можливість для розвитку своєї культури та науки. Активно працюють у цей час такі талановиті митці, як Павло Тичина, Микола Хвильовий, Остап Вишня, Володимир Сосюра, Олександр Олесь, Валер'ян Підмогильний, Микола Куліш, Лесь Курбас та багато інших.

Письменники «Розстріляного відродження» вирізнялись неабияким багатством тематики і жанрової різноманітності. Вони прагнули описати нову реальність і значні суспільні зміни, майстерно поєднуючи національні мотиви з соціалістичними ідеями, шукаючи глибинний зв'язок між особистістю та суспільством. порушувались важливі та хвилюючі тогочасні теми: соціальна боротьба, урбанізація, переосмислення

національної ідентичності, спроби побудови ідеального комуністичного суспільства та особисті переживання. За їхньою зовнішньою "радянськістю" крились глибинні пошуки й запити.

Набули популярності численні літературні об'єднання, такі як «Плуг», «Гарт», «ВАПЛІТЕ» ("Вільна академія пролетарської літератури"), «Ланка», яка згодом була перейменована на «МАРС», неокласики «Молодняк», «Спілка письменників Західної України» та «ЛОЧАФ» (Літературне об'єднання Червоної армії та флоту).

Українська інтелігенція почала утверджувати свій погляд на життя через призму чистої щирості та віри у свою справу. Прикладом цього може слугувати літературна дискусія 1925-1928 рр. про роль митця в соціумі та інші важливі питання у цьому контексті. Вона ґрунтувалась на питанні культурних й політичних орієнтирів для України. Саме тоді Микола Хвильовий виголосив свою відому та крилату фразу «Геть від Москви! Дайош Європу!». Інший представник «Розстріляного відродження» Лесь Курбас заснував відомий та шанований театр «Березіль», де ставив експериментальні вистави на основі переосмислення національного й загалом людського буття.

Неможливо не згадати про будинок «Слово» коли йдеться про «Розстріляне відродження», бо саме в ньому проживала велика кількість його представників. Здавалося б, що будинок «Слово» зводився з найчистішими та добрими намірами для найкращих українських письменників від радянської влади. Щоб вони мали змогу творити в комфортних умовах задля соціалістичної ідеології та розвитку радянської літератури. Але насправді, в такій «щедрості» крилось багато прихованих ризиків. Будинок став зручним місцем для слідкування та тримання під постійним наглядом потенційних «ворогів режиму». На жаль небагатьом першим мешканцям вдалося уникнути репресій. Будинок «Слово» став

символом української радянської літератури — і в хорошому, і в кошмарному сенсах.

Однак невдовзі радянська влада стала сприймати духовне піднесення української інтелігенції як серйозну державну загрозу. Вже у 1930-х роках тоталітарний режим почав систематично переслідувати митців, висувати звинувачування у «націоналізмі» або ж «контрреволюційній діяльності» та усувати одним за одним десятки найталановитіших українців за допомогою репресій. Кожен із відомих представників «Розстріляного відродження» відчув на собі репресивну сторону тоталітарної системи. Сторінки життя майже всіх завершуються трагічними словами "розстріляний", "загинув у засланні", "наклав на себе руки". А ті, кому все ж таки вдалося вціліти, вже не змогли творити так само сміливо й самотньо, як у ці буремні роки. І тому українська культура зазнала не лише втрати особистостей, але й була змушена коритися суворій цензурі, що прагнула знищити будь-які ознаки національного самоусвідомлення.

Монографія «Архів Розстріляного відродження», що була створена на основі матеріалів архівно-слідчих справ українських письменників, починається зі слів, що описують перебіг подій: «У багатьох працях, присвячених проблематиці української літератури 1920-1930-х років, фігурує один і той самий трагічний сюжет. Він такий. 12 травня 1933 року співробітники харківського ДПУ заарештували в будинку «Слово» (вулиця Червоних письменників, 5) талановитого поета, прозаїка, драматурга, публіциста й активного організатора літературного життя тогочасної української столиці Михайла Ялового (Юліана Шпола). Це стало останньою краплею, яка переповнила чашу терпіння його близького друга Миколи Хвильового, і вже наступного дня, 13 травня, він пустив собі кулю у скроню. Хвильовий зрозумів, що арешт Ялового поклав початок добі великого терору проти української інтелігенції. «Арешт Ялового, — написав він у своїй передсмертній записці, — це розстріл цілої

генерації...». Микола Хвильовий не помилився у своєму страшному прогнозі» [48, с. 5].

Упорядник тематичної праці «Розстріляне відродження. Антологія 1917–1933» Ю. Лавріненко наголошував: «З люттю переляканого маніяка вчинила Москва терористичний замах на відродження суверенного українського мистецтва (а значить, і людини). Вона відкинула суверенний культурний вклад Радянської України 1920-х років, бо їй важлива була не ідея офіційно проклямованого світового соціалізму і дружби народів, а стара московська ідея власної світової імперії» [36, с. 11].

Узагальнюючи викладене, «Розстріляне відродження» сформувалося під впливом складних історичних і культурних чинників. Важливу роль відіграла політика «коренізації», запроваджена радянською владою у 1920-х роках, яка в Україні реалізувалася через «українізацію». Вона сприяла розвитку освіти, культури та залученню українців до державного життя, що створило підґрунтя для активізації творчої інтелігенції.

У цей період відбулося культурне піднесення: з'являлися літературні об'єднання, розвивалися нові мистецькі напрями, формувався модерний український культурний простір. Однак наприкінці 1920-х років ця політика була згорнута, а радянська влада перейшла до жорсткого ідеологічного контролю та репресій проти інтелігенції.

Таким чином, попри короткотривалі сприятливі умови, «Розстріляне відродження» стало водночас і проявом культурного злету, і трагічним наслідком тоталітарної політики, що визначило його особливе місце в історії української культури.

2.2. Провідні представники доби «Розстріляного Відродження»

Ціла плеяда українських митців 1920-1930-х років стали справжніми легендами, бо зуміли відтворити не лише новаторські ідеї, а й загалом переосмислити культуру крізь призму численних складнощів модерного світу. Вони були тими, хто здійснював спробу подолати провінційність,

інтегрувати український мистецький продукт в європейський культурний простір та разом з цим і зберегти національну самобутність. За одне десятиліття, що здавалось би історично зовсім небагато, зародилась нова генерація української інтелігенції, серед яких були талановиті діячі культури, театру, науки та інших сфер суспільного життя, що наочно демонструє різносторонність та всеохопність такого феномену.

Представники «Розстріляного відродження» є унікальними для того часу тим, що вони не просто були культурними діячами, а ще й відігравали значну роль в історичному процесі. Усвідомлюючи своє значення, українська інтелігенція діяла ширше за звичне «створювати та підтримувати естетику». Через свою творчість вони піднімали питання нюансів соціального життя, історичної пам'яті та ідентичності, ну і звичайно змін в українському духовному житті та його місця в світовій площині.

Нова культурна генерація, попри всі складнощі у вигляді цензури, переслідувань, ідеологічного тиску, зуміла зробити неоцінений внесок у розвиток літератури, кінематографа, театру, художньої справи і, звичайно, поширення ідей національної ідентичності.

Український письменник Ю. Смолич, який був активним учасником літературного процесу 1920-1930-х років, наводив багато імен своїх колег, серед яких згадується чи не весь склад «Розстріляного відродження»: «Принагідно щоб відновити уявлення про масштаби тогочасного літературного життя, дозволю собі нагадати імена, які ввійшли в літературу в те перше бурхливе літературне десятиріччя. Нехай це буде тільки схема, але за нею унятливий читач може уявити собі снагу української радянської літератури при найперших її початках і за найскладніших обставин тодішнього суспільного буття на Україні. Блакитний і Пилипенко, Тичина і Семенко, Сосюра і Зеров, Йогансен і Поліщук, Рильський і Панів, Вишня і

Котко, Дніпровський і Шкурूपій, Куліш і Микитенко. Досвітній і Панч, Терещенко і Плужник, Підмогильний і Гордієнко, Іван Ле і Копиленко, Усенко і Філіпович, Сенченко і Головка, Шовкопляс і Первомайський, Васильченко і Косинка, Бажан і Кириленко, Мамонтов і Корнійчук... Я записую по двоє зовсім довільно і безсистемно - яке прізвище трапиться випадково напoхвaті, та мимоволі в моєму переліку паруються здебільшого якраз творчі антагоністи. ...Та я встиг назвати, може, лише десяту частину з фаланги перших заспівувачів української радянської літератури. Адже серед них були ще: Слісаренко, Коцюба, Доленго, Загул Антоненко-Давидович, Бедзик, Масенко, Смілянський, Романівська, Кундзіч, Кузмич, Качура, Драй-Хмара, Савченко, Ярошенко, Бузько, Скрипник, Чернов, Голота, Влизько, Фальківський, Тенета, Трублаїні, Голованівський, Мисик, Минко» [39, с. 10].

Отже, з цього фрагменту випливає, що молодих та амбітних діячів культури в Україні на той момент було дійсно багато. Тож в цьому розділі про представників «Розстріляного відродження» буде розглянуто найвидатніших з них.

Одним із найяскравіших представників цієї доби є М. Хвильовий (справжнє прізвище - Фітільов). Ю. Лавріненко описував: «Його вважали своїм лідером у п'ятірній вершинній групі суверенів мистецтва Розстріляного Відродження, до якої належав він сам як новеліст, Тичина як лірик, Микола Куліш як драматург, Курбас як режисер і Довженко як кіномистець. Майже всі молодші талановитіші письменники від Сенченка, Яновського до Бажана і Мисика, що їх він об'єднав у Вільній Академії Пролетарської Літератури (Вапліте), дивилися на Хвильового як на свого вчителя і навіть у найчорніший час погрому над Хвильовим декларували в пресі свою вдячність і вірність йому...» [36, с. 393].

М. Хвильовий неодноразово отримував критику на свою адресу через те, що цікавився та брав участь у політиці «українізації». Так,

наприклад, І. Сенченко описував: «Десь у надрах тих самих 20-х років він написав нову працю, продовжуючи, певне, цикл своїх памфлетів «Україна чи Малоросія?». Цю свою працю він носив і в ЦК, там читали її. Прочитавши, осудили, зобов'язавши Хвильового не поширювати її» [38, с. 2].

У довгому листі Сталіна “До тов. Кагановича та інших членах ПБ ЦК ВКП(б)У” з 26 квітня 1926 р. звернув увагу та розкритикував виступи М. Хвильового за поширення антиросійських наративів. Уривок з листа передає весь спектр невдоволення Сталіна проти поета та йому подібним: «Вимоги Хвильового про «негайну дерусифікацію пролетаріату» в Україні, його думка про те, що «від російської літератури, від її стилю українська поезія має якнайшвидше тікати», його твердження про те, що «ідеї пролетаріату нам відомі й без московського мистецтва», його захоплення якоюсь месіанською роллю української «молодої» інтелігенції, його смішна й немарксистська спроба відірвати культуру від політики — усе це та багато подібного в устах українського комуніста звучить тепер (і не може не звучати!) більш ніж дивно. У той час як західноєвропейські пролетарі та їхні комуністичні партії сповнені симпатій до «Москви», до цієї цитаделі міжнародного революційного руху та ленінізму, у той час як західноєвропейські пролетарі з захопленням дивляться на прапор, що майорить у Москві, український комуніст Хвильовий не має сказати на користь «Москви» нічого іншого, як лише закликати українських діячів тікати від «Москви» «якнайшвидше»» [41, с. 67].

Цей лист став сигналом для гострої критики та фактично відкрив полювання на М. Хвильового. У тому ж 1926 р. забороняється до друку памфлет «Україна чи Малоросія?», а його ім'я опиняється в документах ДПУ УСРР «Про український сепаратизм», що містив інформацію про тих, хто підтримував «українізацію».

Радянська влада все інтенсивніше тиснула та провокувала М. Хвильового. Дійшло до того, що його роман «Вальдшнепи» і вже згадуваний памфлет «Україна чи Малоросія?» проголошували не просто ідеологічним ухилом, а й взагалі зрадою. Така провокація відбувалась спеціально саме тоді, коли М. Хвильовий знаходився за кордоном на лікуванні.

Це змусило М. Хвильового підкоритись та у 1928 р. надіслати лист з каяттям до редакції газети «Комуніст». Він детально розписав пояснення чому писав те, що писав і висловлював жаль та самокритику. Фрагмент з листа: «Але, втягуючи партію в боротьбу двох культур (української й російської), виводячи її із ролі коректора й судді цієї боротьби, із ролі, нарешті, того фактора, що його історія призначила ліквідувати цю боротьбу, наказавши в той же час йому, факторові, не виявляти тих чи інших симпатій до якоїсь з сторін, я тим самим робив замах на чистоту комуністичної ідеології. Агітуючи ж партію стати в боротьбі двох культур на боці культури української, я тим сами втягував партію по суті в невинуватну й ганебну «сделку» з українським націоналізмом. Таким чином, цілком правильно поставивши питання про необхідність поширення матеріальних і моральних рямців для розмаху молоді української культури, я, звичайно, проти свого бажання, опинився в ролі рупора українського націоналізму» [27, с. 571].

Каяття дало змогу М. Хвильовому повернутись в Україну та навіть поновити діяльність, але при дуже ретельному нагляді радянської влади. Проте після повернення та спостереження за Голодомором поет почувався надзвичайно спустошеним. Тому, не зумівши винести всю важкість тиску та критики, передчуваючи можливе загострення радянського терору і арешт свого приятеля М. Ялового, поет закінчив життя самогубством. Це

був справжній крик протесту, а його смерть стала вінцем поступового краху ідеології.

«Коли Москва спробувала знищити Україну тотальним терором і голодом - Хвильовий відчув на собі відповідальність - замість піддатися на «ласки» і «милість» Москви, він кинув у боротьбу останній свій засіб - власну добровільну смерть, він розраховано (у відповідний час і у відповідному місці) пустив собі кулю в скроню, вціляючи нею в московський комунізм і стверджуючи своєю смертю ідейну перемогу фізично розстріляного відродження» - писав Ю. Лавріненко [36, с. 398].

Також неможливо не згадати письменника, перекладача й геніального прозаїка Валер'яна Підмогильного - якого називають психологічним письменником, бо аналіз людської психіки був його головним художнім завданням. Як зазначав Ю. Лавріненко: «Визначний белетрист 1920-х років і неперевершений досі перекладач на українську мову класиків французької прози, письменник-інтелектуал, твори якого подають чималий матеріал для пізнання психології людини часів революції і після неї» [36, с. 443].

У Києві В. Підмогильний став однією з провідних фігур літературного життя та разом із товаришами створив літературну групу «Ланка» у 1924 році, до якої також входили також входили Є. Плужник, Т. Осьмачка, Г. Косинка, Антоненко-Давидович, М. Галич [36, с. 444].

Важливим твором у житті В. Підмогильного є роман «Місто», де яскраво розкривається талант письменника. В ньому розповідається про неординарного українського молодика, який походить з села, але відчайдушно прагне знайти своє місце у великому Києві. З кожною сторінкою читач простежує як саме головний герой у радянському соціалістичному місті поступово починає змінюватись світогляд та цінності людини у далеко не кращій бік. Проте В. Підмогильний наче не

дає цьому твору досягти рівня адекватного мистецького образу, а навпаки, створює непрактичну кінцівку, де ніби підносить на вершину головного героя, не дивлячись на те, ким він став.

Доля В. Підмогильного склалася також трагічно: «Сам він був арештований 8 грудня 1934 року у письменницькому Будинку творчості під Харковом, де працював над своїм останнім твором «Повість без назви». Інкримінувалося Підмогильному, нібито він «брав участь у роботі терористичної організації, що ставила своєю метою організацію терору проти керівників партії». Слідство в Харкові, а потім у Києві велося по групі «контрреволюційної боротьбистської організації», до якої були «приписані» ще Є. Плужник, М. Куліш, В. Вразливий, М. Любченко (Кость Котко), О. Ковінька, Г. Майфет — всього сімнадцять чоловік» [12, с. 360].

В. Підмогильного та інших невдовзі було засуджено до 10 років ув'язнення за вироком виїзної сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР 27—28 березня 1935 року. Опісля їх доправили до Соловецького табору особливого призначення. Вже 9 жовтня 1935 р. справа письменника була переглянута, а 3 листопада того ж року в урочищі Сандармох (Карелія) особлива трійка НКВС ухвалила розстріл в'язнів Соловецького табору, серед яких був і 36-річний В. Підмогильний, разом із великою групою української інтелігенції.

Наступною постаттю є П. Тичина — талановитий, проте неоднозначний поет. Людина багатогранна, бо був не тільки поетом, а й публіцистом, перекладачем. Деякі його сучасники прозвали П. Тичину «князем української поезії». У політичній діяльності письменник також був добре обізнаний, бо перебував на посаді народного комісара (міністра) освіти та, пізніше, був призначений головою Верховної Ради УРСР. П. Тичина також є автором слів гімну Української РСР.

Як зазначає Ю. Лавріненко, «...він став найбільш конгеніальним поетом Українського Відродження, що зайнялось надзвичайним світлом у першій збірці його поезій Сонячні Кларнети. У 1918-1921 роки потопа відродження України під хвилями російських і західних інтервенцій, зокрема ж російсько-більшовицького тоталітаризму й терору, що розв'язали на додачу безпрецедентний шал внутрішньої громадянської війни – Тичина мужньо йде проти хвилі, схоплюючи красу і викриваючи потворність «нового дня» у книжці писаних верлібром поезій Замість Сонетів І Октав» [36, с. 15]. Варто зазначити, що у вже згадуваній збірці «Сонячні кларнети» П. Тичина дав початок своєрідній українській версії символізму та започаткував власний поетичний стиль – кларнетизм.

Вважається, що творча воля П. Тичини була зламана у 1930-х роках. Сам поет входив до літературної групи «Гарт», пізніше до ВАПЛІТЕ. За приналежність та участь у цій організації П. Тичину почали гостро критикувати, з'явилися звинувачення у «буржуазному націоналізмі».

Спостерігаючи за чисельними арештами товаришів, розстрілами, самогубством М. Хвильового, поет вирішив обрати тактику мовчання та подальшу зміну своєї творчості на догоду радянській пропаганді. Проте П. Тичина визнавав, що йому не вистачило сил, щоб відверто протистояти такому свавіллю.

Одним із найталановитіших представників «Розстріляного відродження» був М. Йогансен (Михайло Гервасійович Йогансен) – поет, перекладач, прозаїк, поліглот, критик та сценарист.

Майкові Йогансену судилося стати одним із зачинателів пожовтневої української літератури, він стояв біля витоків перших пролетарських літературних організацій в Україні. Був одним із засновників «Гарту», а після його розпаду — активний фундатор ВАПЛІТЕ. Надалі очолив так звану «Групу А», що склалася з літераторів, які відійшли від ВАПЛІТЕ. З

його ініціативи з'явилися журнал альманах «Літературний ярмарок» (ЛЯ), а дещо пізніше — «Універсальний журнал» (УЖ), про який Микола Хвильовий з властивим йому сарказмом відгукувався: «Той, хто народжений повзати, не може літати» [12, с. 212].

Та М. Йогансен, як і інші його колеги, мав передчуття трагічного майбутнього. Вночі 18 серпня 1937 р. він був заарештований у своїй квартирі в харківському будинку «Слово». Поета звинувачували у «антирадянській та націоналістичній організації», яка прагнула шляхом терору й збройного повстання проти радянської влади відірвати Україну від Радянського Союзу. Розглянувши на закритому засіданні 26 жовтня 1937 р. цю судово-слідчу справу, Військова Колегія Верховного Суду СРСР винесла вирок: “засудити до вищої міри кримінального покарання — розстрілу з конфіскацією всього майна, що належить йому особисто”. Вирок виконано 27 жовтня 1937 р. у тюрмі НКВС у Києві [36, с. 158].

2.3.Репресивна політика радянської влади проти «Розстріляного відродження»

Початок 1930-х став буремним часом для української інтелігенції, бо саме тоді радянська влада почала активно переходити до фази централізованого керівництва, що призвело згодом до масових репресій в Україні. Каральні органи ДПУ та НКВС почали «полювання на відьом»: переслідувалися письменники, митці, науковці, яких звинувачували в «націоналістичному ухилі» та контрреволюційній діяльності.

У книзі «З порога смерті: письменники України - жертви сталінських репресій» наведено таку думку: «Не менш важливо було встановити: коли саме почався сталінський терор проти українського письменства? Більшість літературознавців називають 1929 рік — рік початку підготовки фальсифікованого судового процесу в справі так званої Спілки Визволення України. І все ж витoki сталінського терору проти служителів Музи на нашій землі правильніше віднести на 26 квітня 1926 року. Саме на той

день, коли «батько всіх народів» надіслав своєму наміснику на Україні Лазарю Кагановичу, який тоді працював першим секретарем ЦК КП(б)У, листа, розціненого сучасниками як сигнал до репресій.». Сталін активно пропагував своєму уряду про все зло, яке нібито пов'язане з українізацією: вона дуже швидко може привести до відчуження української культури від «Москви» та почнеться «боротьба проти російської культури і її найвищого досягнення — ленінізму»... Тим самим Генсек фактично власноруч відлив кулю, що обірвала життя письменника, та вважається днем початку терору в Україні» [12, с. 17].

Загалом перші масові репресивні заходи проти нової генерації української інтелігенції та інших прошарків суспільства почались ще в період 1929-1930 рр., коли у заслання потрапили тисячі осіб. Радянська влада на чолі з Й. Сталіним мала на меті позбутись наслідків, як вони вважали, «провальної українізації». Яскравим прикладом може слугувати гучна та сфабрикована справа над учасниками Спілки визволення України (СВУ).

У звинувачувальному висновку в справі СВУ зазначається: «24 жовтня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У спеціальним рішенням доручило Голові Раднаркому УСРР В. Я. Чубарю "погодити в ЦК ВКП(б)" питання про публікацію повідомлення у справі "СВУ" , а перше повідомлення про викриття "СВУ" у пресі з'явилося у листопаді 1929 р. В лютому наступного, 1930 р., в газеті "Вісті" почали друкуватися матеріали під назвою "Спілка визволення України" [33, с. 13].

Процес справи мав характер ретельно продуманої вистави, де кожен - від масовки до виконавців головних ролей - знав свої репліки напам'ять, а по радіо велися прямі трансляції з судової зали. НКВС вигадав цілу історію про те, що Спілка визволення України є організацією, що прагне повалення радянського ладу і встановлення самостійної української демократичної держави з широкими правами громадян на приватну власність.

Стверджувалося, що члени СБУ співпрацюють з іноземними державами та планують повстання. Осередками діяльності СБУ прокурори називали Всеукраїнську академію наук і Українську автокефальну православну церкву.

Один із найжахливіших злочинів радянської влади - Голодомор 1932-1933 рр., що теж став частиною репресивної політики радянського тоталітарного режиму. З одного боку, через голод в Україні, загинуло близько 3,9 мільйона осіб, але це відбулось не через неврожай та посуху, а унаслідок спрямованим наказам Й. Сталіна, що дає всі підстави називати Голодомор геноцидом за національною ознакою. З іншого боку – представники української інтелектуальної еліти були надзвичайно пригнічені такими трагічними подіями та намагались висловлюватись проти таких дій. Це було великим бонусом для радянського режиму, бо так вони могли виявити незгодних та піддати їх репресіям.

Американська дослідниця українського походження та координаторка-засновниця дослідження Голодомору на історичному факультеті Каліфорнійського державного університету у Фресно (США) В. Малько надала таке пояснення подій: «Суть справи в тому, що для досягнення своєї мети Сталін використовував як нелетальні, так і летальні засоби. До нелетальних засобів належало замовчування правди про голод, пропаганда в пресі та кампанії політичної грамотності, спрямовані на ідеологічний вплив на населення України. До летальних засобів належали спецоперації ГПУ з ліквідації національно свідомої інтелігенції та придушення повстань на селі, які загрожували поваленням радянської влади.» [26, с. 226].

Відомий будинок для письменників «Слово» став свідком арештів своїх мешканців, яких нахабно викрадали серед ночі. Це була добре відома радянська схема репресій проти інакодумців. Стіни цього будинку надовго

закарбували в собі пам'ять про жахливі події, про муки, які пережили вже колишні мешканці, що були розстріляні, закатовані у таборах. Це був системний та цілеспрямований підхід – зібрати в одному домі популярних письменників, щоб радянській владі було легше стежити за їхніми діями та висловами. Причиною було "сумнівне" минуле у багатьох з цих письменників. Наприклад, О. Вишня та П. Тичина були державними службовцями УНР, а Сосюра воював на боці Петлюри. У кожній квартирі будинку телефони прослуховувались, а стіни «мали вуха».

Жорстоким для «Розстріляного відродження» був 1933 р., коли заарештували поета М. Ялового, який теж мешкав в будинку «Слово». Він був розстріляний у 1937 р. в урочищі Сандармох. Але вже і до цього почались арешти, наприклад, І. Багряного за звинуваченням «у проведенні контрреволюційної агітації» за допомогою літературних творів. Як вже згадувалось раніше, самогубством закінчує життя відомий письменник М. Хвильовий, для якого заарештований М. Яловий був близьким другом. Передсмертна записка Хвильового містила такі слова: "Арешт Ялового – це розстріл цілої генерації». Влада навіть зробила заборону на публічне поховання письменника, але попри це прощання в центрі Харкова перетворилося на величезну народну демонстрацію.

Тоталітарний режим користувався різними репресивними інструментами: від цькування і психологічного тиску до фізичного знищення. Такі репресії проводилися без права на адвоката чи справедливий судовий процес, а вироки були часто завчасно визначеними. За наказом партійних лідерів знищували книги, рукописи, мистецькі твори, які суперечили ідеології або прославляли національне.

Апогеєм серед репресивних заходів над «Розстріляним відродженням» та кульмінацією терору з боку радянської влади стало 3 листопада 1937 р. - день, який забрав багато життів. «На честь 20-ї річниці

Великого Жовтня» розстріляли письменників М. Куліша і В. Підмогильного, режисера Леся Курбаса, поетів М. Вороного, М. Зерова та інших митців.

Є свідчення жахливих подій на території того самого Соловецького табору: «Про безмірний трагізм заживо похованих у Соловецьких казематах синів України з відвертістю фаталіста повідав у своїй заяві-протесті до Центральної статистичної комісії ГУЛАГ НКВС в'язень табірному пункту «Кремль», незламний академік Матвій Іванович Яворський, який цією заявою-протестом підписав собі смертний вирок: «...сталінське «правосуддя» спочатку кидає до в'язниці за те, що ти — українець, який не зрадив любові до своєї батьківщини на російський патріотизм, «підфарбований» інтернаціоналізмом; кожного назване «правосуддя» без суду засуджує за неіснуючу справу на повільне знищення в таборі в умовах тяжкої праці з напівголодним пайком, у сітях ганебної провокації і моральних мук...» [12, с. 30].

У висновку до даного розділу, можна стверджувати, що весь пройдений трагічний шлях української інтелігенції 20-30-х років ХХ століття свідчить про силу українського духу та важливість самобутності української культури. Представники доби «Розстріляного відродження» були не просто пересічними митцями, а активними ініціаторами та поширювачами національних ідей.

Політика «українізації» посприяла активному відродженню культури. Численні письменники та інші творчі діячі були наповнені енергією та новаторськими ідеями. Відбувся розквіт у різних жанрах літератури, аналогічна ситуація склалася і в музиці, театрі та живописі.

Та попри всі здобутки, радянській владі не подобалось подібне піднесення в якому вони вбачали пряму загрозу. Відтак почався етап придушення українського «ренесансу». Тоталітарний режим для цього не гребував методами і залучав ідеологічний утиск, цілковитий контроль та

переслідування діячів культури, арешти, масові репресії, починаючи від показових судових процесів і до фізичного знищення в роки «Великого терору».

Отже, «Розстріляне відродження» - це талановита когорта української інтелігенції з трагічною долею. Радянська влада поступово винищувала весь цвіт нації: від культурних діячів до тисяч інших осіб, що пали від рук тоталітарного режиму.

РОЗДІЛ 3

ШІСТДЕСЯТНИКИ ТА ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ ЯК ПРОЯВ ОПОРУ ТОТАЛІТАРНОМУ РЕЖИМУ

3.1 Шістдесятництво як суспільне явище

Шістдесятники – наступна генерація української творчої інтелігенції, що діяла у другій половині 1950-х та 1960-х років і сповідувала нові, відмінні від офіційної комуністичної ідеології думки, бажаючи оновлення радянського режиму мирним шляхом та реформами. Провідними особистостями цієї доби вважаються, зокрема, письменники І. Драч, М. Вінграновський, В. Симоненко, Л. Костенко, Є. Гуцало, художники А. Горська, В. Зарецький, режисер Л. Танюк, кінорежисери С. Параджанов, Ю. Іллєнко, перекладачі Г. Кочур, М. Лукаш та інші видатні постаті. Пізніше до них приєдналися В. Стус, М. Осадчий, Ігор та Ірина Калинці, І. Гель та брати Горині.

У праці «Нарис історії України» подано такий опис: «Ця генерація українських інтелектуалів, насамперед письменників, своєю творчістю протестувала проти пануючої задушливої атмосфери, боролася за справжні українські культурні цінності, національну свободу і людську гідність. При цьому в засаді відкидалися ідеї співпраці з системою, яка заперечувала найелементарніші національні та людські права.»[11, с. 140].

Прийнято вважати, що вивчення цієї доби опору української інтелігенції слід починати з закритого засідання XX з'їзду КПРС. Він відбувся в ніч із 24 на 25 лютого 1956 р., М. Хрущов протягом чотирьох годин виголошував таємну доповідь, присвячену розвінчанню культу особи Сталіна. Зміст такої доповіді неабияк шокував слухачів, а за чутками деякі делегати навіть несприятливо. Перед ними розкрили новий образ колишнього вождя Сталіна як жорстокого тирана, який послідовно

створював свій культ, безжалісно знищуючи опонентів і вчорашніх соратників[17, с.12].

Очевидно, що висвітлюючи та критикуючи Й. Сталіна, новий генсек вирішив не розкривати всі злочини, що походили власне і від самої комуністичної системи та необхідність каяття від влади перед народом. Зокрема, з його слів можна було зрозуміти, що жертвами репресій були одні лише члени партії, а не суспільство. Ведучи мову про відхилення від «ленінських норм життя», М. Хрущов замовчував, що саме В. Ленін був ініціатором комуністичних репресій, а Й. Сталін наслідував свого попередника. В доповіді також не згадувалося про злочинну суть колективізації, голодомор 1932-1933 рр., жахіття "радянзації" у Західній Україні, мільйони знищених у концтаборах людей.

Проте, така критика М. Хрущова мала значний вплив на всю країну. Вже у липні 1956 р. була опублікована постанова ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків», яка чітко розкривала основні підходи хрущовського керівництва до минулого СРСР і пошуки шляхів у майбутньому. Постанова поклала початок масової десталінізації, «відлиги» в культурному житті, деякого розширення прав республік і місцевого самоуправління, обмеження русифікації та глибоких змін в економіці.

«Із смертю Сталіна розпочався період різноманітних експериментів - від несміливих, вкрай обережних - до рішучих, спрямованих на пошуки шляхів подолання канонів тоталітаризму, що панував у радянському суспільстві. Вже в перші місяці після смерті "вождя народів" його найближчі поплічники, які залишилися біля керма влади, вжили ряд заходів, що вносили певні елементи демократизації у політичну, соціальну та економічну сфери суспільного життя, засвідчували відхід від явно насильницьких дій.» - описував Ю. Курносів у книзі «Інакомислення в Україні» [22, с. 29].

Подібні зміни хоч і не змінювали сутність радянської системи, але точно започаткували нові тенденції розвитку. Як і з «Розстріляним відродженням», така атмосфера почала впливати на культурне життя, що стало стрімко розвиватись, набувши більшої розкнутості. Нове покоління української інтелігенції вбачало шлях до громадської свободи, захист від беззаконня, надію на справжню демократію й права та позбутись від свавілля радянської влади. Люди потроху позбувалися страху, починали сміливіше й вільніше думати й говорити.

Не гаючи часу, шістдесятники почали розвивати культурний простір, який виходив за межі офіціозу. Активно проводились неформальні літературні читання та художні виставки, організовувались вечори пам'яті репресованих митців, ставили замовчувані театральні п'єси, складали петиції на захист української культури. І з часом спільнота зрозуміла, що для кращої реалізації своїй ідей потрібен власний осередок.

Таким став Київський клуб творчої молоді, який став першим серед таких просторів, з'явившись у 1960 р. Виник він під формальною егідою міськкому комсомолу. Президентом клубу був обраний молодий режисер Л. Танюк, а найактивнішими учасниками були І. Драч, І. Світличний, А. Горська та ін. Діяльність такого об'єднання розпочалася з відродження українських народних традицій та організації різних мистецьких гуртків. Проте вже з самого початку все почало поступово виходити за межі дозволеного. Так, наприклад, поезії В. Симоненка, І. Драча, Л. Костенко, М. Вінграновського були дуже популярними, на літературних вечорах вони викликали без перебільшення фурор своєю сміливістю та новизною. Безцінними були лекції про історію України та мистецтвознавства, які читали О. Апанович, М. Брайчевський та М. Логвин.

Загалом, Київський клуб молоді все ж таки мав суто культурницький характер, тому особливої уваги з боку влади не викликав. Навіть деякі працівники міськкому комсомолу ставилися до цього осередку творчої

молоді зі співчуттям та бажанням чимось допомагати. Курс на більш виразний національно-патріотичний орієнтир починається з приходом групи художників – А. Горської, В. Зарецького, Г. Зубченко та Л. Семикіна, які на одному з засідань різко поставили питання про головну мету діяльності клубу, та більший нахил на національну культуру.

Значним досягненням Київського клубу молоді стало створення комісії для перевірки чуток про масові захоронення жертв репресій у Биківні восени 1962 р. До комісії входили Л. Танюк, А. Горська і В. Симоненко. У праці Г. Касьянова «Незгодні: інтелігенція в русі опору 1960-80-х років» надається опис з чим зіткнулись члени комісії: «Перше, що вони побачили - дітей, які грали в футбол людським черепом... При детальному огляді з'ясувалося, що в черепі була дірка від кулі. Розповіді місцевих мешканців доповнили цю жахливу картину. Був складений меморандум до міської ради з вимогою створити державну комісію для розслідування подій, що сталися у Биківні в 1930-ті роки, поставити тут пам'ятник жертвам репресій. Мабуть, цим кроком активісти КТМ остаточно переступили межу дозволеного» [17, с. 21]. З того ж року починається інтенсивний тиск на клуб з боку влади, який закінчився його закриттям у 1964 р. Раптово припиняють друк творів В. Симоненка, а його самого затримують. Починаючи з 1962 р. деякі представники інтелігенції їдуть до Львова і там потрохи активують свою діяльність, хоча досі відчують натиск. Привізши з собою дух рішучих змін спонукали появленню нового клубу творчої, але вже у Львові, об'єднавши шістдесятників.

Нова хвиля тиску впала на шістдесятників після зустрічей М. Хрущова та інтелігенції. С. Кульчицький зазначав: «У грудні 1962 р. і в березні 1963 р. в Москві відбулися організовані партапаратом зустрічі М. Хрущова з творчою молоддю. Вождь брутально повівся з молодими художниками і поетами, звинуватив їх у безідейності, формалізмі, авангардизмі. З особливою люттю він накинувся на Бориса Пастернака, чий

роман «Доктор Живаго» був надрукований на Заході і мав сенсаційний успіх, після чого письменник одержав Нобелівську премію з літератури... Зустрічі М. Хрущова з інтелігенцією справедливо вважаються кінцем відлиги в інтелектуальному житті. Консерватори і сталіністи радо підхопили прокльони на адресу «відщепенців». В українській партійній пресі почалося цькування творчої молоді» [21, с.194].

Формально кінець «відлиги» та активність шістдесятників визначається усуненням Хрущова від влади у жовтні 1964 року після внутрішнього перевороту в КПРС. Ця генерація української інтелігенції протрималась заледве одне десятиліття, проте значущою в історії України та її опору їй передали свою жагу до змін наступникам - дисидентам. Після постанови ЦК КПРС «Про цензуру» навесні 1965 р., а особливо після введення військ СРСР у Чехословаччину влітку 1968 р. КПРС взяла курс на реставрацію тоталітаризму де й мови не могло бути про лібералізацію і тим паче свободу слова. Влада вбачила в творчій, ліберальній та демократичній інтелігенції головну загрозу своїй диктатурі, монополії на владу і тому з літа 1965 р. відбуваються масові арешти інтелігенції. У роки дисидентства лєвова частина членів руху шістдесятників проводили або в таборах, або за написанням протестних листів. Але усією своєю діяльністю та подвигами шістдесятники стали фундаментом українського дисидентського руху який усіма силами боровся та проявляв непокору тоталітарному режиму.

У «Нарисі історії України» описувались численні дії та досягнення шістдесятників: «Рух опору проявлявся найбільше в ділянці культури, у середовищі молодих інтелектуалів. У лютому 1963 р. на конференції з питань культури української мови в Київському університеті учасники вимагали визнання української мови урядовою мовою УРСР. Починаючи з 1962 р., були поширені у відписах позацензурні «Щоденник» і поезії Василя Симоненка (помер 13 грудня 1963 р.). У 1964 р. поширювано листівку «З приводу процесу над Погружальським», своєрідний протест проти умисного

підпалу Державної Публічної Бібліотеки АН УРСР у Києві. У серпні-вересні 1965 р. відбулася перша велика хвиля арештів українських діячів (Богдан і Михайло Горині, Панас Заливаха, Святослав Караванський, Валентин Мороз, Михайло Осадчий. Анатолій Шевчук й інші), проти чого 4 вересня 1965 р. влаштовано маніфестацію в київському кінотеатрі «Україна». Іван Дзюба звертається листом до секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста з протестом проти репресій, додаючи своє есе «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яке у 1968 р. появилось друком у Мюнхені. У 1966 р. відбулися політичні процеси над 20 заарештованими, під час яких відбувалися антирежимні демонстрації. Про заарештованих В'ячеслав Чорновіл підготував збірку матеріалів під назвою «Лихо з розуму» (з'явилася 1967 р. у Парижі), за що був в 1967 р. засуджений на три роки ув'язнення. У квітні 1968 р. 139 українських культурних діячів надіслали Леонідові Брежнєву, Олексієві Косигіну, Миколі Підгорному протест проти арештів на Україні й утисків української культури. У листопаді-грудні 1968 р. з'явився «Лист творчої молоді Дніпропетровського» з протестом проти русифікації; над авторами цього листа у січні 1970 р. відбувся суд» [11, с.141].

3.2 Дисидентський рух в Україні

Дисидентами ставали, на перший погляд, різні люди з різними поглядами, але кожен з них мав власні причини бути незгодним із тоталітарним режимом. Але здебільшого ними керували особисті мотиви - зіткнення з несправедливістю, жорстокістю і лукавством радянської влади. Причини й погляди різні, а ворог один - нещадна система.

Дисидентський рух в Україні зародився у середині 1960-х років як протест проти панування партійно-державної бюрократії, утисків національно-культурного життя, зростаючої русифікації в Україні та загальне відчуття несправедливості. Представники руху вимагали, здавалось би, простих та належних кожній людині прав, як ширших громадянських,

релігійних і національних, але в кращому випадку напшовхувались тільки на холодну бетонну стіну.

Поштовхом до виникнення такого явища стала «десталінізація» М. Хрущова. Його досить стримані викриття страхітливих злочинів сталінської доби викликали розчарування та скептицизм щодо інших сторін режиму. Тому спроба Л. Брежнєва обмежити лібералізацію викликала ще більші протести й опозицію, особливо серед інтелігенції.

Важливо зазначити, що представники руху мали деякі розбіжності у поглядах. Одні прагнули здобути національні права та громадянські свободи, інші закликали до проведення в СРСР реформ, але не до революції чи відокремлення, й виступали проти національних репресій. Та, попри розбіжності, дисиденти мали цілі, які виборювали та відстоювали, як, наприклад, визнання своєї національної самобутності, усунення надмірної русифікації, яка шкодить українській культурі та нищить історичні пам'ятки, протести проти незаконних арештів та сфальсифікованих справ, висвітлення проблеми утисків національної інтелігенції.

У 1965 р. було заарештовано невелику когорту української інтелігенції, яка мала опозиційні настрої з метою зупинити поширення їхнього впливу. Але натомість додалися нові «волонтери», які почали активну діяльність дисидентського руху. Література самвидаву збагатилася статтями і книгами, що сьогодні складають золотий фонд української публіцистики.

За описом, поданим у праці С. Кульчицького «Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі» масштаб такого придушення був широкий: «Наприкінці серпня і на початку вересня 1965 р. близько тридцяти шістдесятників опинилися у слідчих ізоляторах КДБ. Серед заарештованих були критик І. Світличний, науковець М. Гринь, театральний художник П. Моргун (Київ), студент-заочник І. Гель, науковець-психолог М. Горинь, його брат мистецтвознавець Б. Горинь, викладачі

університету М. Осадчий і М. Косів, архівіст М. Зваричевська, літератор і художник М. Масютко, модельєр Я. Менкуш (Львів), музейний працівник І. Герета, викладач музики М. Чубатий (Тернопіль), викладачі педагогічного інституту В. Мороз і Д. Івашенко (Луцьк), учителі М. Озерний та В. Іванишин, художник П. Заливаха (Івано-Франківськ). У них чекісти вилучили 900 примірників самвидаву і друкарські машинки, на яких виготовлялася нелегальна література» [21, с. 244].

На тлі такого свавілля того ж року стався перший в Україні публічний протест проти офіційно замовчуваної хвилі політичних репресій серед інтелігенції у постсталінський період, що став також першим публічним правозахисним виступом на теренах СРСР. У київському кінотеатрі "Україна" 4 вересня 1965 р. під час показу фільму "Тіні забутих предків" режисера С. Параджанова пролунало історичне гасло «Хто проти тиранії - встаньте!».

Г. Касьянов надав опис, як все відбувалось: «Після виступу С. Параджанова слово взяв І. Дзюба. Однак замість чергової шанувальної промови він звернувся до аудиторії зі словами зовсім іншого змісту: повідомив присутніх, що в Україні відбуваються таємні арешти серед молоді інтелігенції, назвав прізвища заарештованих. Виступ викликав переполох серед присутніх «офіційних осіб» (один із них навіть почав відштовхувати І. Дзюбу від мікрофона) і розгубленість у залі. Залунали вигуки: «Ганьба!», «Брехня!», хтось увімкнув пожежну сирену, щоб заглушити промовця. Однак І. Дзюбу підтримав В. Чорновіл, кинувши в залу: «Хто проти тиранії встаньте!». Частина присутніх підвелася з місць... Після перегляду стрічки за клик до протесту підтримав В. Стус» [17, с. 49].

Після арештів в 1965 р. самвидав поповнюється кожного року новими працями, в яких радянська влада вбачає все більше і більше загрози. Відтак у червні 1971 р. ЦК КПРС ухвалює постанову «Про заходи з протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших шкідливих

матеріалів». У ній зазначалось, що твори самвидаву використовують у своїх інтересах «імперіалістичні центри антикомунізму, розвідки капіталістичних країн і зв'язані з ними антирадянські емігрантські організації». Відділам ЦК та обкомам партії були надані певні інструкції: «Вжити відповідних заходів для запобігання розповсюдженню політично шкідливої літератури, виявляти осіб, які займаються виготовленням, розповсюдженням і використанням так званого «самвидаву» і проводити з ними відповідну профілактичну роботу» [21, с.250].

Так, наприклад, одним із головних здобутків самвидаву є машинописний журнал В. Чорновола «Український вісник», який видавався у 1970-1972 рр. у Львові. Журнал був присвячений огляду різних подій в Україні, які були часто сфальсифіковані або ж замовчувані владою. Також в ньому висвітлювалась інформація про численні порушення конституційних прав, свободи та слова, стан судових справ та репресій в республіці, життя політв'язнів у тюрмах. Були піддані критиці й деякі посадові особи чи органи радянського апарату.

З січня 1972 р. розпочинається друга хвиля арештів, що знаменувала новий широкий наступ радянської влади на дисидентів. Тривала вона впродовж 1972-1973 рр. практично безперервно та отримала назву «генеральний погром» через великі масштаби. Ув'язнення зазнали численні представники дисидентського руху: І. Гель, В. Марченко, Л. Плющ, Є. Пронюк, Є. Сверстюк, І. Світличний, В. Стус, В. Чорновіл, З. Франко і багато інших. Погром супроводжувався чисткою незгодних з творчих клубів, видавництвах, вищих закладів та місць робіт. А для закріплення були створені чорні списки осіб, чиї твори чи праці було заборонено публікувати.

Опис того, як розпочиналася ця хвиля репресій наводить жах: «Початок репресивної акції в Україні був специфічним, не таким, як в інших регіонах СРСР. Він нагадував поганий «шпигунський» детектив і свідчив, що керівництво КГБ республіки відчуває ностальгію за 1937 роком. Погром

інакодумців почався в атмосфері шпигуноманії і, як свідчать факти, репресивні органи серйозно розраховували подати його саме в такому контексті. Намір використати цей антураж для виправдання репресій проти дисидентів виник не випадково. Контакти дисидентів із західними туристами, особливо з представниками української діаспори, все більше турбували КГБ, оскільки було очевидно, що саме завдяки цим контактам налагоджено постійний канал обміну самвидавом і «тамвидавом» [17, с.122].

Генеральний погром 1972-1973 рр. став переломним для дисидентського руху, бо суттєво скоротив число осіб в ньому через ув'язнення і перекрив кисень майже для будь-якої діяльності, що змушувало інакодумців дедалі більше поглиблюватись в опозицію, щоб мати змогу виборювати право на свободу та слово. Другим диханням стало створення у 1976 р. Української Гельсінкської групи (УГГ).

Причиною появи УГГ стало підписання СРСР та інших держав Заключного акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі, тобто Гельсінських угод, 1 серпня 1975 р. в столиці Фінляндії, який передбачав, з-поміж інших питань зобов'язання країн-підписантів дотримуватись основних прав людини. Дисиденти отримали одночасно надію і шанс, тому вирішили перебрати функції громадського контролю за виконанням обов'язків радянського керівництва.

На цій нараді СРСР добився остаточного визнання післявоєнних кордонів у Європі, що справді було значною перемогою його дипломатії в руслі політики «розрядки». В обмін радянські представники надали обіцянку виконувати пункти гуманітарних статей Заключного акту, які, зокрема, передбачали недопустимість переслідування громадян за їхні політичні переконання. Більше того, складалося враження, що порушення статей Заключного акту будь-якою країною-учасницею Гельсінської Наради, може викликати юридично обґрунтовані претензії інших країн до неї,

причому ці претензії не будуть трактуватися як втручання у її внутрішні справи. Проте СРСР поставиться до своїх зобов'язань щодо прав людини традиційно - просто не виконає їх, але сам факт публікації гуманітарних статей Заключного акту в радянській пресі викликав новий сплеск активності дисидентського руху.

12 травня 1976 р. у Москві створили громадську групу для контролю за виконанням Гельсінських угод (МГГ). МГГ звернулись і до інших країн-республік з закликом створювати подібні групи. Таким чином, вже 9 листопада серед національних груп першою заявила про своє створення Українська Громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод. Вона вважається першою правозахисною організацією в УРСР. Того дня, М. Руденко на прес-конференції перед іноземними журналістами оголосив про створення УГГ. Відбувалось це у Москві на квартирі О. Гінзбурга, члена МГГ, бо у Києві на той час не було акредитованих іноземних журналістів. Серед засновників УГГ були: О. Бердник, П. Григоренко, І. Кандиба, Л. Лук'яненко, О. Мешко, М. Матусевич, М. Маринович, Н. Строката-Караванська та О. Тихий, а очолював групу М. Руденко.

Ю. Курносов зазначав: «Діяльність УГГ була спрямована на захист прав і свобод людини від зловживань з боку властей, оборону національних прав України. Звідси й походила назва "правозахисний рух". То був самозахист суспільства від деспотизму чиновницької бюрократії. Засновниками цих груп стали люди, які не лише виростили в радянській дійсності, але й пережили трагедії нашого століття, більшовицького режиму - війни, геноцид, ув'язнення невинних» [22, с.130].

Також УГГ вважали своїм обов'язком висвітлювати злочини радянського режиму: винищення УПА, розкуркулення, Голодомор 1932-1933 років, політичні репресії 1930-х років, тотальну русифікацію, переслідування та репресії проти шістдесятників. Група, яка стояла за права українського народу, з шаною ставилася до культур інших меншин, що

проживали в УРСР. Представники УГГ вірили, що Україна може здобути незалежність мирним шляхом, як зазначено в Конституції СРСР - вийшовши із Союзу завдяки вільним виборам.

«Реакція влади на створення Української Гельсінської групи була однозначною й досить своєрідною. В ніч на 10 листопада 1976 р. «невідомі особи» закидали вікна квартири керівника групи М. Руденка уламками цегли, поранивши при цьому 70-річну О. Мешко. Міліція відмовилася розслідувати цей злочин... З цього моменту й до часу остаточної ліквідації (фактично розгрому) УГГ на початку 1980-х років група була об'єктом інтенсивних переслідувань і репресій, які іноді вражають своєю жорстокістю й підступністю навіть тих, хто добре обізнаний з репресивною практикою в СРСР. Утім, можна було не сумніватися в тому, який характер матимуть дії влади щодо «гельсінців». У січні 1976 р. ЦК КПСС ухвалив закрити постанову «Про заходи, пов'язані з реалізацією деяких положень і домовленостей Заключного Акту Загальноєвропейської наради». Відповідно ЦК КПУ 30 січня того ж року розробив спеціальний план, згідно з яким передбачалося здійснити низку заходів по виконанню згаданої постанови. Цей документ засвідчував, що «верхи» зовсім не збираються відмовлятися від практики політичних репресій, підсилювався лише їхній політико-ідеологічний камуфляж.» - опис реакції та дій радянської влади проти УГГ у праці «Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х рр.» [17, с. 162].

У грудні 1976 р. набирають оборотів обшуки серед членів групи та обвинувачення в антирадянській агітації і пропаганді (ст. 62 КК УРСР). Так, наприклад, М. Руденкові підкинули 39 доларів, О. Берднику - порнографічні листівки, а в О. Тихого знайшли заліплена в глину на горищі сараю німецьку гвинтівку. Руденка і Тихого наступного року засудили на 12 та 15 років таборів і заслання. Обшуки у їх справі торкнулись усіх членів Групи. В якості свідків допитали десятки осіб по Україні. Двадцять три учасники

УГГ упродовж 1977-1985 рр. за сфальсифікованими звинуваченнями були засуджені за політичними й кримінальними статтями та відправлені у табори або заслання, шістьох позбавили радянського громадянства і дозволили виїхати за кордон. Група розплатилася п'ятьма життями: М. Мельник наклав на себе руки напередодні неминучого арешту (9 березня 1979 р.). Чотири в'язні табору особливого режиму ВС-389/36 (с. Кучино Чусовського р-ну Пермської обл.) загинули у неволі: О. Тихий (5 травня 1984 р.), Ю. Литвин (4 вересня 1984 р.), В. Марченко (7 жовтня 1984 р.) та В. Стус (4 вересня 1985 р.).

«Засуджуючи перших членів групи до різних строків ув'язнення - до речі, надто жорстоких, каральні органи сподівалися на те, що подібні заходи стримуюче вплинуть на їх потенційних послідовників. Проте, незважаючи на терор проти засновників УГГ, група поповнювалася новими мужніми патріотами України, яких також чекала швидка розправа, бо діяли вони легально, відкрито, а КДБ систематично "очищало" суспільство від таких сміливців. До групи вступили також ті, хто знаходився у в'язниці чи на засланні. У 1977 р. членами УГГ стали 8 чол. - люди різного віку, різних професій, але яких об'єднували любов до Батьківщини й прагнення добитися незалежності й самостійності України, реальних людських прав і свобод» - зазначав Ю. Курносов [22, с.138].

Запекле протистояння українських правозахисників проти влади досягло апогею у 1979 р., бо вже тоді стало зрозуміло, що репресії і переслідування не припиняться доти, поки УГГ буде діяти. Дисиденти ж вже перестали покладати надії щодо власних перспектив. Ті з них, хто наважувався в цей час розповісти, що входять до УГГ, були або дуже сміливими людьми, або вже професійними опозиціонерами, для яких протистояння з системою було єдиною прийнятною формою існування.

3.3 Засоби репресій та методи обмеження свободи, слова та думки в Україні

Обмеження свободи слова є характерним явищем для тоталітарних країн. Держава, далека від демократії, змушена тримати населення у страху та покорі, обмежувати вільне поширення інформації, а більш того – поширення думок, що не збігаються з наявною ідеологією й підривають її вплив на суспільство. У СРСР, що є класичним прикладом такої держави, інформаційна царина піддавалася жорсткій і нерідко нищівній цензурі. Кожен, хто робив бодай спробу нелегально поширити особисті, навіть об'єктивні, погляди, що могли нашкодити ідеології правлячої комуністичної партії, піддавалися переслідуванню. Витік та поширення будь-якої інформації, що прямо чи опосередковано піддавала критиці з боку влади, легко розцінювалося як ворожа діяльність, спрямована проти комуністичної партії, держави та радянського народу.

Українська інтелігенція знала цю тенденцію та однаково прагнула поширювати власні погляди попри жорстку радянську цензуру. Її представники класифікували це як «інтелектуальний» опір наявній системі та реалізацію задекларованого у радянській Конституції права на свободу слова. Для досягнення мети використовувались різноманітні методи: твори з завуальованим текстом, самвидав та тамвидав, листи-звернення, петиції до керівних органів УРСР і СРСР, а також на адресу міжнародних організацій.

Поширення опозиційних думок ставило радянську владу і керівництво партії у невідгідне становище. Вони розуміли, якщо не вживати заходів, інакodomці зможуть все більше і більше поширювати свої погляди та розхитувати ідеологічні засади радянського суспільно-політичного устрою, що цілком могло призвести до повалення наявного режиму. В таких випадках радянська система використовувала традиційний метод - репресії.

У 1920-1930-ті рр. репресивна політика радянської влади набуває чи не найбільш жорстоких форм, бо саме тоді сталінський режим бере курс на масовий та системний терор проти інакodomців. На той час, як і надалі, терор став важливою складовою та незамінним інструментом для СРСР. У

часи «великого терору» в тоталітарному апараті вже була налаштована система репресивно-каральних органів, що з часом вийшла за рамки своєї ж ідеології і поставила покарання як самоціль. Таку діяльність згодом вже важко було пояснити «суто сталінськими» злочинами. Поки українська література оживала і набувала значного розвитку, дедалі активніше проявлялась українська преса, друк, школи, вищі навчальні заклади – все це змушувало радянську владу посилювати нагляд, бо виглядало вкрай небезпечним для тоталітаризму.

Відтак, українська інтелігенція стала одним з перших об'єктів репресій і фактично ніколи не припиняла бути без нагляду каральних органів тоталітарного режиму. З 1933 р. інакодумців піддавали переслідуванням, численним обвинуваченням та загалом демонструють увесь спектр репресій через призму принижень та цькування.

Здавалось би, що після смерті Й. Сталіна терор мав би припинитись, а репресії зникнути. Однак, розправи над інакодумцями та обмеження прав людини на свободу чи слово не зникли – лише змінилась форма. Хрущовська «відлига» 1950-1960 рр. принесла українській інтелігенції багато надій та сподівань, проте вже наприкінці 1960-х рр. радянська влада знову вдається до переслідувань. Новими жертвами репресій стають шістдесятники й дисиденти, бо саме ці покоління вступили у відкриту суперечку за захист прав людини, свободу слова та національну самобутність.

У період «відлиги» припадає велика кількість арештів за політичними звинуваченнями, а якщо конкретніше – за «антирадянську націоналістичну пропаганду». З подібними звинуваченнями судили людей по всій республіці і були вони традиційно перебільшені та сфальсифіковані.

Г. Касьянов наводив статистику: «За даними КГБ, протягом 1954-1959 рр. в Україні було ліквідовано 183 «націоналістичних та

антирадянських угруповань», за «антирадянську діяльність» притягнено до судової відповідальності 1879 осіб, «профілактовано» (тобто піддано різним формам залякування та адміністративного переслідування) 1300 осіб 39. За той же період органами державної безпеки було викрито 46 «антирадянських угруповань з числа інтелігенції та молоді», в яких налічувалось 245 осіб» [17, с. 32].

Навіть попри обмеження, пов'язані з десталінізацією і викриттям попередніх злочинів тоталітарна система продовжувала функціонувати за старими законами. Тому доказом є оновлений Кримінальний кодекс СРСР, що став чинним 1 квітня 1961 р. Хоч він і був оновлений, проте максимально зберіг у собі статті, які мали працювати безпосередньо на продовження практики політичних репресій. Найбільшого поширення набула вже згадування стаття «антирадянська діяльність», яка була різностороння і застосовувалась щодо будь-якого відхилення від ідеології чи непокори.

Б. Захаров описував: «Україна перетворилася на полігон для випробовування КДБ нових методів боротьби з інакодумством. Саме в ті часи були скоєні перші таємничі (схоже, що політичні) убивства (Алла Горська, Володимир Івасюк, Микола Зварич), вперше були підкинуті наркотики під час обшуків. Тоді ж була розпочата практика фабрикування кримінальних справ за згвалтування, за хуліганство, за опір представникам влади, за зберігання наркотиків тощо. Саме в Україні репресії були найжорстокіші. Їй належить сумна пальма першості багато в чому. Перший табірний термін жінці за участь у гельсінському рухові (Ользі Гейко), перше застосування 187 прим КК УРСР до жінки пенсійного віку 75-річної Оксани Мешко, перше засудження жінки за те, що вона домогалася визволення чоловіка-політзека (Раїса Руденко)» [13, с. 61].

Ефективним обмеженням прав громадян СРСР на свободу слова та думку стала цензура. Вона була головною ланкою у контролі над

культурою і підтримувала тоталітарну систему, щоб ніхто і ніщо не могли похитнути радянську ідеологію. Якщо твори викликали питання або відходили від державних стандартів то заборонялись до друку, а на авторів «докладавали» у відповідні органи після чого вони знаходились під пильним спостереженням.

А. Русначенко описував: «Цензурне відомство - це Головне управління в справах літератури та видавництва при Раді міністрів УРСР - головліт, в областях - облліт (скорочено). Без його дозволу в республіці не могло з'явитися жодного друкованого рядка. Воно ж опікувалося всім книжковим фондом республіки. За кількома складеними цим відомством списками були заборонені, вилучені з бібліотек і знищені, в кращому випадку сховані в спецфонди нечисленних наукових установ майже всі книжки, видані до 1939 р. в Галичині і Закарпатті, багато книжок ХІХ ст., книжки, видані до війни в Радянській Україні і після неї, тим більше видані за кордоном. Забороненими виявилися книжки з різних галузей знань: від бібліографічних покажчиків до творів Т. Шевченка і М. Грушевського. А крім списку заборонених українських книжок, існував ще й союз-ний список заборонених видань» [37, с. 34].

У 1960-1980-х рр. все більших масштабів набирає практика каральної психіатрії для придушення інакодумців. Їх визнання та відправлення на примусове лікування до психіатричних установ відбувалося згідно з чинними у СРСР медичними нормами. Влада намагалась ізолювати в психіатричних лікарнях найнебезпечніших з руху опору, на їх думку. Такі лікарні могли бути спеціального типу, які нагадували скоріш психіатричні тюрми. І якщо політв'язні ще могли мати надію, що їх випустять на волю, то у психлікарні могли «лікувати» хоч до смерті. Щоб зробити з цілком здорової людини психічно хвору, застосовувався цілий набір засобів. Так «хворого» вміщували в коло вбивць, гвалтівників, параноїків і взагалі цілком реальних психів. А для того щоб добити використовували

препарати, що пригнічували волю, психіку, інтелект, пам'ять, емоції. Жертви цього психічно-в'язничного терору були численні, але їх загальна кількість невідома.

ВИСНОВКИ

Підбиваючи підсумки кваліфікаційної роботи «Українська інтелігенція у XX столітті: від розстріляного відродження до дисидентства» постає розуміння, що для України та її свідомих громадян XX ст. було вкрай нелегким часом і спонукало до утворювань різноманітних рухів опору різними поколіннями. Виявлено також, що тогочасна українська інтелігенція мала на меті не лише збагачення

освітнього й культурного фонду країни, а й прагнула боротись та захищати її самобутність попри умови жорсткого тоталітарного режиму.

Формування даного прошарку українського суспільства відбувалось в історично складному контексті. Надмірна русифікація, жорстка цензура, діяльність каральних органів та інші чинники – все це систематично тиснуло громадян республіки, а особливо на свідому спільноту. Та попри такі обмеження і пригнічення інтелектуальна еліта зуміла сформувати покоління, які розвинули українську літературу й мистецтво, науку та загалом покращували суспільство своєю працею та небайдужістю.

Історіографія теми роботи багата, насичена та дуже різностороння. Вивчення розвитку української інтелігенції ХХ ст. займає значну частину наукових досліджень, оскільки тісно пов'язано зі становленням національної самобутності, культурного прориву та державотворенням, що у сукупності призвели до незалежності країни.

Для комплексного вивчення української інтелігенції було розглянуто найвідоміші покоління інакодумців за ХХ ст. – «Розстріляне відродження», шістдесятники та дисиденти.

«Розстріляне відродження» - це трагічна сторінка української культури 1920-1930-х рр., коли хвиля творчого піднесення змінилася жорстоким придушенням та репресіями з боку радянської влади. У цей період митці, письменники, поети, драматурги, режисери і науковці прагнули відродити українську культуру, створити нове мистецтво, що відображало б національну ідентичність, пошук свободи та новаторства.

Молоде покоління інтелігенції сміливо експериментувало з формами, стилями, ідеями, мріяло про вільну Україну, і це стало основою українського культурного Відродження. Митці цього періоду називали себе представниками «Червоного ренесансу». «Розстріляне відродження» стало першим поколінням у ХХ столітті, що почало виходити за рамки дозволеного та висловлювати власну думку. Та попри трагічну історію

вони стали натхненням для наступних генерацій і вдихнули життя у багаторічний рух опору.

Радянська влада та карально-репресивні органи були нещадні до «Розстріляного відродження», що привело до страшних наслідків для української культури та морального духу громадян. Сталінський терор винен у втраті цілої когорти інтелектуальної еліти, що поглибило загальну атмосферу страху. Влада свідомо здійснювала геноцид проти звичайного народу та винищувала інтелігенцію, щоб стерти історичну пам'ять, самотність та вбити незручний для неї потенціал.

Наступною генерацією інакодумців серед української інтелігенції стали шістдесятники. Лібералізація суспільно-політичного життя, що називається «відлига», мала наслідком громадян, які, не йдучи на прямий конфлікт з владою, обстоювали активну життєву позицію, маючи віру, що саме вони змінять суспільство на краще. Це була когорта молодих та творчих людей, що починали свою діяльність як суто культурницьку. Дедалі більше перед ними падала завіса, за якою ховались страшні злочини радянської влади проти українців. Шістдесятники відчували глибоку образу та страшну несправедливість, що спонукало їх до рішучих змін та дій.

Поступово шістдесятники почали рухатися в інші напрямки, окрім культури. Радянській владі такі зміни здавались загрозливими і незручними, тому за свої наміри добитися справедливості та покращити стан української культури й спадщини вони повинні були заплатити власною волею, а нерідко - віддати життя. Це покоління зробило великі кроки не тільки в українській культурі, а й стала мотивацією докорінно змінити суспільно-політичне життя в Україні.

Наступним і ледь не найактивнішим та доленосним етапом опозиції української інтелігенції стало дисидентство. Вони були інакодумцями, не згодними з владою, борці за незалежність України без зброї в руках.

Захоплення та неймовірну повагу викликає той факт, що вони сміливо та відкрито заявляли органам влади і суспільству про свою незгоду, продовжуючи справу шістдесятників.

Важливою темою у вивченні української інтелігенції XX ст. є засоби репресій та методи обмеження свободи, слова та думки в Україні. Незаперечним фактом є те, що радянська влада робила жахливі речі з українськими політв'язнями та просто незгодними. Обмеження свободи слова та друку тільки підкреслювали тоталітаризм. В ході дослідження теми вдалося класифікувати каральні заходи проти інакодумців: 1) арешти, що призводили до ув'язнення та заслання; 2) позасудові переслідування, що містили звільнення з роботи, виключення з місць навчання, спілок тощо; 3) ізоляція в психіатричних лікарнях.

Влада не гребувала будь-якими методами придушення та ліквідації опозиції, користуючись всіма слабкими вадами групи або індивіда. Чого варта тільки ізоляція людини в психіатричній лікарні з купою справжніх душевнохворих людей, вбивць тощо. Повністю здорова людина перетворювалась у душевно хвору після тривалого перебування в психіатричних тюрмах, де її накачували невідомими препаратами, що ламали психіку та здатність тверезо мислити.

Загалом, українська інтелігенція XX ст. жила під постійним страхом та переслідуванням. За ними безупинно слідкували, прослуховували, докладали. І здається, що навіть просто жити в таких умовах важко, але ця плеяда свідомих людей не просто жило, а й творило, розвивало суспільно-політичну царину, намагалось її покращити.

Підсумовуючи діяльність, різноманітність, спрямованість, мету, життя членів, все з чим вони зіштовхнулись можна зробити остаточний висновок, що українська інтелігенція XX ст. - це національні герої України. На своєму багаторічному шляху вони зіштовхнулись з безліч проблем, перешкод, прямих загроз для життя та все одно продовжували свій шлях.

Ці генерації небайдужих людей внесли безцінний вклад своїми творчими та політичними здобутками в культуру та життя України.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Аркуша О.Г В.Ф Верстюк С.В Віднянський Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2012. 592 с.
2. Бажан О. Г. Дисидентські (опозиційні) рухи 1960–1980-х років в Україні. Енциклопедія історії України : у 10 т. редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2004. Т. 2 : С. 395–518.
3. Бажан О. Г. Дослідження проблем дисидентського руху в Україні: з архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2001. № 2. С. 526.

4. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті роки). Київ : Рідний край, 2000. 232 с.
5. Бажан О. Г. «Розстріляне відродження». Політична енциклопедія / ред. Ю. Левинець, Ю. Шаповал та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011.
6. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні в 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. Білас. К. : Либідь, Військо України. 1994. Кн. 1. 432 с.
7. Вербіленко Г. З матеріалів “Окремої папки”: Діяльність ВУАН за документами вищого політичного керівництва України др. пол. 20-х – перш. пол. 30-х рр. З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 1997. № 1-2. С. 186-206.
8. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. Київ: Либідь, 1991. 344 с.
9. Дисиденти. Антологія текстів / упоряд.: О. Сінченко, Д. Стус, Л. Фінберг. Київ : Дух і Літера, 2018. 656 с.
10. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ : КМ Academia, 1998. 276 с.
11. Жуковський А., Нарис історії України / А. Жуковський, О. Субтельний. – Львів, 1992. – 230 с.
12. 3 порога смерті: письменники України - жертви сталінських репресій / [Л. С. Бойко, В. С. Брюховецький, І. В. Зуб та ін. ; упоряд., передм. О. Г. Мусієнко]. Київ : Рад. письменник, 1991.
13. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків : Фоліо, 2003.
14. Захаров Б. Напрями і течії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Дриновський збірник. URL:
<https://periodicals.karazin.ua/drinov/article/view/794>

15. Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей).
Випуск 31. К.: Інститут історії України НАН України, 2005. 240 с.
16. Каганов Ю. О. Опозиційний виклик: Україна і Центрально-Східна Європа 1980-х – 1991 рр. Запоріжжя, 2009.
17. Касьянов Г. В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ, 1995.
18. Коляструк О. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя. Х., 2010. С.160-164.
19. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. Київ, 1997. С. 15.
20. Куліш В. Слово про будинок «Слово». Спогади. Торонто : Гомін України, 1966. 68 с.
21. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 3. К.: Темпора, 2013. 388 с.
22. Курносів Ю. Ю. Інакомислення в Україні (60-ті-перша половина 80-х років ХХ ст.). К. : Ін-т історії України, 1994. 232 с.
23. Литвин В. М. Політична арена України. Дійові особи та виконавці. К. : Абрис, 1995. – 496 с.
24. Лук'яненко Л. З часів неволі. Сосновка-7. – Київ : МАУП, 2005. – 528 с.
25. Мала енциклопедія етностатистистики. НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. К.: Довіра: Генеза, 1996. 942 с.
26. Малько В. Українська інтелігенція і геноцид: боротьба за історію, мову і культуру в 1920-х та 1930-х роках / пер. з англ. В. Малько. Бостон: Academic Studies Press, 2024. 426 с.
27. Микола Хвильовий. Твори в п'ятьох томах. Нью-Йорк: Слово, Смолоскип, 1983 р., т. 4, с. 571 – 574.
28. Невідоме Розстріляне Відродження : антологія / уклад. Ю. Винничук. Харків : Фоліо, 2016. 763 с.

29. Очеретянко В. Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х рр. (за матеріалами фондів “Російського зарубіжного архіву” Державного архіву Російської Федерації) // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 1997. № 1-2. С. 240-252.;
30. Політична історія України. XX століття. К. : Генеза, 2002. Т. 6: Від тоталітаризму до демократії: (1945-2002), 2003. 693 с.
31. Примаченко Я. Л. Українська художня інтелігенція 1920-х рр. як історіографічне явище, є: проблеми методології дослідження. Український історичний журнал. 2013. № 3. С. 184–197.
32. Пристайко В. Жертви терору. Як ДПУ боролися з українською академічною наукою. (Політичні процеси 20 – 30-х рр.). З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 1994. № 1. С. 70-78
33. Пристайко В., Шаповал Ю. Справа “Спілки визволення України”: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання / Відп. ред. І. Ільєнко. Київ: Інтел, 1995. 448 с.
34. Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років : Закон України від 09.04.2015 № 316-VIII : станом на 30 серп. 2025 р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-19#Text> (дата звернення: 22.02.2026).
35. Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років : Закон України від 17.04.1991 № 962-XII : станом на 1 січ. 2026 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text> (дата звернення: 22.02.2026).
36. Розстріляне відродження. Антологія 1917–1933 / упоряд. Ю. Лавріненко. Київ : Смолоскип, 2002. 984 с.
37. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ, 1998.
38. Сенченко І. Нотатки про літературне життя 20–40-х років. Київ, 1970.

- 39.Смолич Ю. Розповідь про неспокій триває. Ч. 2. Київ : Радянський письменник, 1969. 282 с.
- 40.Смолоскип. Париж ; Балтимор, 1971–1975.
- 41.Сталін Й. В. Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У. Й. В. Сталін Твори. Київ : Політвидав України, 1949. Т. 8.
- 42.Сучасність, 1961—1985: Вибране. Мюнхен, 1987
- 43.Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Київ, 2007.
- 44.«Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. За ред. В. А. Смолія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. 392 с.
- 45.Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод.
URL:<https://www.helsinki.org.ua/articles/ukrajinska-hromadska-hrupa-spryyannya-vykonannyu-helsinskyh-uhod/>
- 46.Українські юристи під судом КДБ. Мюнхен, 1970.
- 47.Український Вісник. Вип. I–II, VI, 7–8.
- 48.Ушкалов Л. Архів Розстріляного Відродження. Т. 1. Київ : Смолоскип, 2010.
- 49.Чикаленко Є.Х. Спогади (1861–1907) / Передм. В.Шевчука. К.: Темпора, 2003. С.312- 320.
- 50.Чорновіл В. Лихо з розуму. Париж, 1968.
- 51.Шаповал Ю. Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні / Ю. Шаповал. К. : Наукова думка, 1994. 271 с.
- 52.Яремчук В. П. Українська історіографія: суспільно-політична історія: посібник. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2017. 133 с.
53. Birch. The Ukrainian Nationalist Movement in the USSR since 1956.
London : The Ukrainian Information Service, 1971.
- 54.Bociurkiw B. R. Religious Situation in the Soviet Ukraine. Paper presented at a Symposium marking the 30th anniversary of the Ukrainian Quarterly, 1974.
- 55.Communist Takeover and Occupation of Ukraine, 16

56. Farmer K. C. Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myths, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy. Boston ; London ; The Hague, 1980.